

Bir monoqrafiyanın təəssüratı

Bu məqaləni yazmaq fikrində deyildim o baxımdan böyük şairimiz, mərhum Məmməd Araz haqqında monoqrafiyanı oxumasaydım. Kafedrada idim, bəzi kitabları vərəqləyirdim. Qapı açıldı, gələn mənim köhnə dostum, mənədən həmişə xəbər tutan, tanınmış pədaqoq - alim, analitik qələm sahibi Allahverdi Eminov içəri girməyədi və "Məmməd Arazın poeziyası" (Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı, 2018. 366 səhifə) kitabını avtoqrafı ilə bağışlamayıdı...

Oxuyur, uzaq illərə qayıdır. Xüsusilə, atalı vaxtlarıma. Atam Manaf müəllimin lirik şairimiz Məmməd Arazla və onun böyük qardaşı İbrahimlə - onlar institutda bir yerdə oxumuşdular - səmimi dostluğu vardı. Məmməd Arazın dərin fəlsəfi şeirlərini, lirikasını çox bəyəndirdi, onun şeirləri dilinin əzbəri idi.

Azərbaycan, qayalarda bitən bir çiçək,
Azərbaycan, çiçəklərin içində bir qaya.
Mənim könlüm bu torpağı vəsf eyləyərkək,
Azərbaycan dünyasından baxar dünyaya.

Azərbaycan, mayası nur, qayəsi nur ki
Hər daşından alov dilli ox ola bilər.
Azərbaycan deyəndə ayağa dur ki,
Füzulinin üreyinə toxuna bilər.

Atam böyük fəxrle dostunun poetik şeirini əzbərdən söylər, sonra da üzünü mənə tutub deyirdi:

- Nizami, Məmməd Arazın şeirləri mənə ona görə doğmadır ki, onun gəzib dolaşdığı yerləri mən də qarış-qarış gəzmişəm, onun sonsuz mehəbbətlə vəsl etdiyi bulaqları, meşələri, dağları, dərələri, qayaları, yamaqları mən də duyunca seyr etmişəm. Mənim şair dostum Vətən sevgisini oxucusuna hər kəsin deyə bilmədiyi tərzə çatdırır. Onun Vətən sevgisi, onun bu sevgini oxucuya aşılamaq qabiliyyəti bənzərsizdir. Görünür, Məmməd Araz kimi şair olmaq üçün xalqın bütün maddi, mənəvi sərvətlərini təkcə bilmək yox, həm də incədən-incəyə duymaq, sevmək lazımdır.

Səndən ötən mənə deydi,
Məndən ötən sənə deydi.
Səndən, məndən ötən zərbə,
Vətən, Vətən, sənə deydi...

Vətən sevgisini hər bir insan öz taleyi ölçüsündə: sənətində, peşəsində, əməlində, bir sözə, duyğularında, hissiyatında yaşayır və yaşadır. Belə düşünürəm ki, orijinal qələmə, tematikasına malik ədəbiyyatşünas, pədaqoq S.Vurğun, Musa Yaqub, Adil Cəmil haqqında sanballı monoqrafiyalar müəllifi Allahverdi Eminovu nədənsə lazımsızca tanımırıq, qiymətləndirmirik. Çünki o, son dərəcə təvazökar insandır, onu yaxından tanıdığı üçün israrında qalır. Xüsusən, Məmməd Arazın poeziyasının poetikasına dərinliyi ilə, estetik meyarı ilə yanaşan müəllif tamam fərqli üslubda mövzunu araşdırmışdır. Bunu məhz kitabına yazdığı ön sözündən hiss etmək çətin olmadı mənim üçün. M.Arazın şeir dünyasının mühüm çalarlarını: gözəlilməz məqamları, sətiraltı nüansları, poetik "kodu"nu və sairəni açıqlayır, sanki deyəcəyinin fabulası hesab edir: "Məmməd Arazın poeziyasında zamanın nəbzi döyünür, onunla dövr arasında adekvantlıqla qeyri - adekvantlıq arasında bir harmoniya qurulur, öz yaradıcılığını subyektiv illuziyalardan kənarda saxlayır. Əlbəttə, belə hallarda şeir janrına xas rəmzləşdirmə daha qəbəriçə üzə çıxır..."

Mən mərhum şairimiz Əli Kərimin "Vəsiyyə" şeirini dəfələrlə oxumuşam, bir insan itkisinin ağırlığını dadmışam. Şairin uşaqlarına öyüdüdü. Atam ağır xəstə olanda, son dəqiqələrində bizə vəsiyyətlər elədi. Müəllim - pədaqoq vəsiyyəti idi. Məmməd Arazın "Vəsiyyə"ndə fəlsəfi motiv qara rəngi işıqlandırdı, kədəri bir rəngə boyanır və elə bil şairin ömründən keçmişdir. Allahverdi Eminov sual verir: - Bəs nə üçün qara rəng? Bəlkə rəmzləşdirilmişdir bu rəngi? Bəlkə qara torpağa haçansa qovuşacağı üçündür? Həqiqətən, bu sualların mənə yükü vardır.

...Mən o rəngi sevdirdim,
Boynu bükülü dərdim,
Pardaxlı sevincim
O rəngdə geyinirdi.
Mən o rəngi sevdirdim.

Rəngdən danışan A.Eminov şairdə "gecə" məfhumuna öz münasibətini bildirir və yazır ki, Məmməd Araz poeziyasında "gecə" nə sirdir qırmızı xətlə keçir? Gündüzlər daim hərəkətdə, insanlar qaynaşmada, beyinlər düşüncədə - bu "üçlük"dən sonra gecə həyatı başlayır. Gecə növbəsində çalışanlar üçün nə fərqi: qaranlıqdakı ulduzlar, bədirlənmiş Ay, haralardasa uçan quşların mürgüsü hey təkrarları, şairin gecəsi isə romantik ovqat getirir, qələm vərəqləri görüşə çağırır...

Allahverdi müəllimin fikirləri oxucunun beynində sərt ovqat yaratmış, əksinə, ədəbiyyatçı əhvali sənə də həzinləşdirir. Oxuyuruq: "Daha bir gecə şairin qonağıdır, bəli, şairin qonağıdır. Bu xəyali - romantik gecədə oxucusunun düşüncələrini dinləyir. İlahi, nə söyləmiş, özünə-məxsus obrazlıqla".

Bu gecə, gecənin son qatarındayam,
Bu gecə, bir qəndil qanadındayam.
Sağımda bir dəre - qara hörükdür,
Solumda bir dəre - qara hörükdür.
Dövrəmdə buludlar bölük-bölküdü,
Dünyanın damına çıxmışam nədir?

"Məmməd Arazın poeziyası"nda birinci fəsil müəllif "Məmməd Araz: şeirdən poeziyaya yol" adlandırmışdır. Belə təxmin elədim ki, şeir ayrılıqda, ümumi kontekstdə götürəndə hələ poeziya deyil. Poeziya öləri hissələrin misralarda inikası deyil - bu, şeir nümunələridir. Poeziya bütöv ədəbiyyatın tərkib hissəsidir, ən kübar sənətdir. Allahverdi Eminov Məmməd Araz poeziyasında bu nüansı axtarmışdır, yazmışdır: "Məmməd Araz üçün həqiqətə poetik təfəkkürlə əks etdirən, insan hissələrinə hörmətlə yanaşan, habelə axtarılanı irəliyə. Effemer, imperativ və vizioner olmalıdır, dəcəl, mürtəd, məzhəbsiz təsirli oymamalıdır. Belə vəziyyət dünya poeziyasında da yaxşı qarşılanmamışdır". Bu analitik fikrin fonunda "Ömür" şeirini xatırladı. İnsanın ən yaralı yeridir, xəyali mübbəhm uzaqlara çəkmək hissələri oyadır. Və onu da xatırladım ki, Məmməd Araz yaşadı, bu ömürdə çox poeziya nümunələri yaradardı. Digər tərəfdən ədəbiyyatçı - müəllif oxucunu kövrək bir ovqata da aparmaq istəyir.

Bir gün həyatımda yellər qopacaq,
Ömür öz tağından salacaq məni.
Nəçə il üstündə gəzdirdim torpaq
Bir gün qoynuna alacaq məni.

Qəbrimdə göyərən otları külək,
Yayıb göyərdəcək dərədə, düzdə.
Bəlkə sənəm üstə bitən bir çiçək,
Gəzəcək nə qədər sinələr üstə.

Ömür də bir borcdu əlli il, yüz il,
Bədbəxtidir az yazıb, çox yaşayanlar.
Şair dost, ömrünü yaşında deyil,
Yazdığı nəğmənin özündə axtar.

Məmməd Araz poeziyasını öz tənqidi - analitik üslubunda təhlil edən müəllif şeirdə assosiasiyanın əsas psixoloji faktor olduğunu nümunələrlə oxucuya çatdırır: bu cəhətə hər ədəbiyyatşünas diqqət yetirmir, ona görə ki, poetik qavrayışın tələbindən az məlumatlıdır, yaxud xəbərsizdir. Allahverdi Eminovun qeydi: "Bu amil keçmiş xatırladı, qavrayış zamanı qonşuluq, oxşarlıq, əksilik bağlılıqların formalaşması təşkil edir. Şübhəsiz, poetik qavrama aparıcıdır. Belə ki, poetik qavrayışın məzmunundan asılı olaraq faktlar, hadisələr başqa bir cisimlərlə, əhvalatlarla qarşılaşdırılır, müqayisələr aparılır". Və şairin "Mən tələsmirəm", "Unudulmuş tələməz", "Şair, nə tez qocaldın sən" kimi - unikal Səməd Vurğun poeziyasından təsirlənmiş, gözəl şeirlər qələmə almışdır. "Sən tələsmədin", "Müqəddəs məzar" şeirləri bu gün də poetikliyini saxlamışdır.

Məmməd Araz təbiəti sevir, onun qoynunda özünü rahat və sərbəst hiss edirdi, bu baxımdan o, gözəl şairimiz Musa Yaqubun vurğunu idi. O, Məmməd Arazla şeirlər həsr etmişdir. Belə bir misraları vardır:

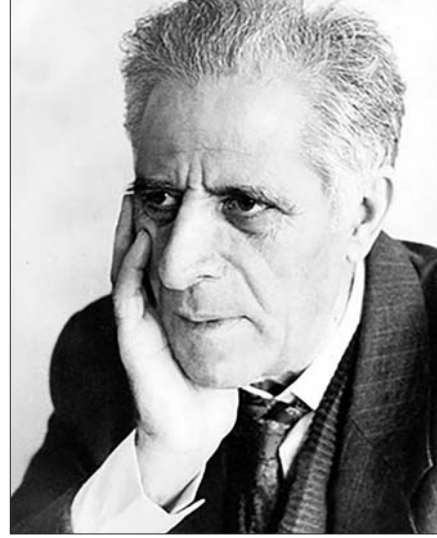
Bir eşqimə hicran möhrü basılmış,
Heç bilmirəm necə yazmış yazanım?
Söhbət var ki, bəxtimə də yazılmış
Daha onu poza bilməz pozanım.

Hər iki şairin münasibətlərinə (M.Yaqub bir müddət Bakıda yaşamış, Yazıçılar İttifaqında işləmişdir, M.Araz isə "Ulduz" jurnalında çalışmışdır) müəllif mövqeyi monoqrafiyada təbii verilmişdir: "Məmməd Araz Musa Yaqubun məxsusi poeziyasına inanmış, alqışlamış və daima yaradıcılığını izləmişdir, hər iki sənətkarın təmiz, ləkə götürməyən poeziyasından gəlir. Hər iki şair təbiətin vurğunu, ecazkarlığı duyan, poetikləşdirən dahilərdir".

Məmməd Araz "Dağlara çağırış"ı yazdı başqa əhvalla, ancaq müəllifin sehrindən uzaqlaşmadı:

Dağlar sevgisində bir ulu ata,
Dağlar ərköyünlər atası deyil.
Kimini xurcuntek çiyinə atan,
Dərələr dibinə atası deyil...

Məmməd Araz poeziyasında insan fenomen varlıq kimi tərənnümünü tapır, o, hansı peşədə, sənətdə olursa xalqına xidmət etməyə

borcludur. Belə hissələrdən "Tarixçi alimə" adlı şeirini 1983-cü ildə çap etdirdi. Şeirinin poetikası xeyli mətləblərdən soraq verir. Xatırlayırıq ki, Məmməd Araz geoloq olsa da savadlı, müaliəç, elmə maraqlanan idi, sözünü alimlərlə bölüşürdü, ideyalarını poetik dilə çevirirdi. Filosof Helvetinin fikridir ki, aydın və səmimi ideyaların sahibi olmaq azdır, bu ideyaları başqalarına çatdırmaq üçün həm də aydın ifadə bacarığı lazımdır. Bəli, şair bu şeirində bu tələbi gözəldi:

Tarixə dəyməsin yalan barmağı,
Həqiqət yox çuğun da haqqını danam.
Mən öz keçmişimə heykəl yonmağı
Alnıma yazdırın oğullardanam...

Şeiri oxudum A.Eminovun təhlilindən sonra. Mən onu da sezdirdim ki, Məmməd Arazı ən çox narahat edən tariximizə qara yaxan tarixçilərdi və quraşdırılan "tarixçə"dir ki, məsələ bənəlxalq səviyyəyə qaldırılmışdır. 1983-cü il, daşnaq xülyaları hələ ortaya atılmamışdı, amma iş qeyri-leqal formalaşdı, "sapı özümüzədən olanlar"da yox deyildi. Şair Məmməd Araz elmi və poetik praqnozla duymuşdu ki, biqeyrət ziyalılar, istedadsız bəstəkarlar, tarixi olmayan tarixçiləri altından iş görür. Şeir çapdan çıxdı, ciddi reaksiya olmadı, çünki titullu professorlarımız, şöbə rəislerimiz, "kafedra" müdirimiz və b. yalmanırdılar, "yuxarılara" saxta məlumatları ötürürdülər. Xatirələrimizi "yeniləşdirirdilər". Alban kilsələrini uçurdular, ulu abidələrimizi yerlə-yeksan edirdilər. Şair işe ayıqlıqla səsləyir:

... Dünənki tarixi bugünkü daşa,
Yamayıb basdıran əməllərdən qorun.

Allahverdi Eminov kütləviləşən biganəliyin Məmməd Arazın poeziyasında tənqidini qəbəriçə verib, şairin "Biganələr iqlimində", "Məndən ötdü, qardaşıma deydi", "Ərim gəldi qalası", "Ağ şəhərli qapılar" və s. şeirlərinin poetikasına varır.

Monoqrafiya müəllifinin Məmməd Araz yaradıcılığına verdiyi qiymət obyektivdir., bəzi ədəbiyyatşünaslar kimi tərəfkarlıq yoxdur: "Məmməd Araz üçün poeziya bir tələdir, üreyinə sirlərini açmasıdır, ənənəvi mənada istiladır! Poeziya insanla dünya, kainat və təbiəti oyadan möcüzədir. Poeziya insanları insanlığa çağırır" - yazır və şairdən "Bir axşamım balladası" şeirindən son misraları nümunə gətirir:

Ey ilham perisi, varsansa əgər,
Bu axşam üstümə qanadını gər.
Mənə mehəbbətli bir nəğmə gətir,
Mehəbbət imzalı bir nəmə gətir.
Oxuyum, oxuyum, o yarım üçün,
Onu cəhiz veririm qızlarım üçün.
İlahi, qəlbimə bir sevgi göndər,
İlahi, yazıqdır mənə sevnələr...

"Bu hissi necə verər adı bir şair? Mümkünsüzdür! Bu şeirin "xasiyyəti" ilə səslənir - o, oxucuları ilə sərt davranmağı bacarmaz, hakiyyətinə dikte etməz. Şeir bitmir axı, son nöqtə formaldır, keçmişini dartıb gətirir və gələcəyə aparır". - A.Eminovun poeziyaya həssas münasibəti. Xatırlayırıq ki, yalnız bu şeirin poetikası haqqında bir neçə il əvvəl o, "Ədalət" qəzetində silsilə məqaləsini çap etdirmişdi. Bu o deməkdir ki, Allahverdi müəllim böyük şairimizin poeziyası ilə çox-çox əvvəllər də maraqlanmış, nəhayət, "Məmməd Arazın poeziyası" fundamental monoqrafiyasını hasilə gətirmişdir.

Allahverdi Eminovun elmi təhkiyəsi orijinal üslubu ilə seçilir, bir şeirin fəlsəfəsinin inceliyinə qədər gedir, hər halda oxuyuruq. Eləsi də olur ki, gücü çatmayan şairə xüsusilə, girişir, kiçik məqalədə 80-100 və daha çox misralar verir, bəs tənqidçi sözü? Məncə, birinci olaraq

şairin xarakterini, mövzusunu, üslubunu "tuta-san" ki obyektiv fikir deyəsən. Sonra paralellər aparasan. Yeri gəlməmiş, A.Eminovun S.Vurğun, Musa Yaqub, Adil Cəmil kimi istedadlı şairlərin poeziyası haqqında monoqrafiyalarını oxuyanda bu məziyyəti duymuşam. Mənim tədqiqat sahəm dilimizin tarixindən müasir dövrümüzdə qədər poeziya nümunələrilə tutuşdurma-lar zəminində aldığım nəticələrdir. Şairlərin poetikasını fərqləndirirəm. Belə yanaşma imkan verir ki, poeziyanın ilahi vəhy olduğunu fikrən təsdiq edəsən. Məsələn, tənqidçi - müəllif Məmməd Arazda insan konsepsiyasına şairin fəlsəfi yanasması baxışı ilə yanaşır və yazır: "Məmməd Arazın poeziyasında insan konsepsiyasını yaratmaq (elmi aspektdə yox) arzusu (məqsədi) ilk yaradıcılığında özünü göstərmişdi və çalışmışdı insan davranışının məntiqini daha yaxşı dərk etsin, amma o da bəllidir - bu, başdan-ayağa sirdir, xislətindən doğulur. Şair insanı dünyəvi dəyərlərdə: xeyirxahlıq, səmimiyyət, nəfsi tox... kontekstində görürdü". Və şairin poeziyasının bəzi nüanslarını açıqlayır: "Mən sənə taparam", "Professor Gilə məktub", "Nobel mükafatı", "Qarabağ düzü", "Araz üstə Çınar gördüm", "Azərbaycan dünyam mənim" və sair şeirlərin nümunələrində Babaların uzaq əsrlərdən gələn hay-qırtısını eşidirik:

Qoy bu günün düşməni də
At çapmasın hərın-harın.
Torpaq altında gəlməmişik,
Gur səsinə babaların.

Monoqrafiyada Allahverdi Eminovun Məmməd Arazla bağlı bir ədəbi təzislə qarşılaşdım: "Məmməd Arazın poeziyası polifonik olduq qədər də "modern"dir, əgər sənət və ədəbiyyat ölməzdirsə, onun bir qolu - budadır olan poeziyaya da həmin səlahiyyət verilmişdir... Şair onun üçün gerçək, gözəl və ölməzlik pəncərəsindən görünmüşdür. Belə baxış heç zaman "modern" naminə əsər üçün darıxmamışdır. Şeirdirsə insan adına, cəmiyyət adına, inkişaf adına yazılmalıdır. Başqa necə olardı, əgər poeziya sənət üçündürsə cəmiyyətdən, insan fenomenindən bəhs etməməlidir, realıqdan uzaq olmamalıdır. Belə əsərlər dövrü üçün moderndir" - tamamilə haqlıdır.

Müəllif hər iki anlayışla əlaqədar ədəbi mübahisə açmır, lakin şairin yaradıcılıq mizanlarını təhlilə cəlb edir. "Şeirəm", "Şeire gətir", "Şair vüqarı", "Poeziya, poeziya", "Mən bir zaman şair idim" və s. şeirləri geniş, poetik aspektdə təhlil edir. Mən bu şeirlərdə onu da hiss etdim ki, poeziyanın poetik obrazı şairdir, şairin "Məni"dir. Və Allahverdi Eminov bu şeirlərin poetikasını belə ümumiləşdirmişdir: "Hadisələrin və əhvalatların poetik faktı inikası, mənəvi varlığın duyulması və məftunluğu, ideya və bədii obraza müəllifin münasibəti, habelə bədii obrazın mahiyyətindən doğan təzahürlər: dünyanı və insanı əks etdirən ifadə üslubu, inkişafın əsas meyili və istiqamətliyi, xalqın və dövrün ideallarının təcəssümü".

Poeziya, poeziya!
Ey qələm qardaşım!
Mənimlə düz-düze,
Üz-üzə oturan
Sirdaş bacım,
Həmdəm qardaşım!
Bu dünya yolunda
Sən ömür karvanım!
Haradasa bürdreyib
Əbədi yoxsala
Saribanım,
Tufanlar səhrası
Boranlar gədiyi adlayan,
Böhtanlar ötəyi qatlayan
Cürətin olarmı?
Qüvvətin olarmı?

Ədəbiyyatşünaslıqda bu cür yanaşmalar həqiqi poeziya ilə şeir xətrinə yazılan poeziyanın fərqi oxucular üçün bir "seçim" vasitəsi olur, poeziyanın fəal estetik və intellektual qüvvəsini bürzə verir: "Poeziyanın hər bir şairə verilmiş ünvanı var, bunun köməyi ilə oxucu arasında vasitəçilik var" - yazır.

Allahverdi Eminov Məmməd Arazın poeziyasının dili və üslubu haqqında, mövzu dairəsi barədə geniş danışmışdır, orijinallığını xüsusi vurğulamışdır. Plastiklik, proporsiyalıllıq xüsusi səslənir. İlk dəfə olaraq şairdə "patetiklik" anlayışının mahiyyətini müsbətə əsaslandırır: "Patetiklik estetik kateqoriyadır və həyəcanlı, ehtiraslı mənanı verir, həyatın dönüş anında mühüm qərar etməsilə bağlı yaranan güclü hissələrin təsir bağışlaması kimi də səciyyəlidir". Bu qənaətlə bir dilçi olaraq razılışırım, alim ədəbi-bədii dünyagörüşünün üstünlüyü ilə əlaqələndirmək istərdim.

"Məmməd Arazın poeziyası" monoqrafiyası şairin yaradıcılığı haqqında ilk geniş tədqiqat əsəridir, ümumiyyətlə, şairin poeziyası kontekstində atılan layiqli addımdır. İntəhasız və gərgin zəhmət nəticəsidir. Etiraf edim ki, son illərdə belə səpkili monoqrafiya oxumamışam, yazılanlar da seyriç, qeyri-estetik, biçimsiz əsərlərdir. İndi, həqiqətə deyən yaşımız və zövqümüzüzdür.

Nizami Xudiyev,
professor, Əməkdar elm xadimi